

Отримано: 21 вересня 2018 р.

Прорецензовано: 10 жовтня 2018 р.

Прийнято до друку: 11 жовтня 2018 р.

e-mail: pletenytsia@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2018-4(72)-168-171

Тхорук Р. Л. Риторика оповідання Пантелеймона Куліша про Северина Наливайка. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія». Остроп : Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 4(72), грудень. С. 168–171.

УДК 821.161.2-32.09'05

Тхорук Раїса Леонтівна,
кандидат філологічних наук, доцент, Рівненський державний гуманітарний університет**РИТОРИКА ОПОВІДАННЯ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША ПРО СЕВЕРИНА НАЛИВАЙКА**

Оповідь про військову славу Северина Наливайка та версія його белетризованої біографії у драмі «Цар Наливай» складають епізод козацьких воєн, які трактуються Пантелеймоном Кулішем як боротьба двох сил волі/анархії та цивілізації/порядку на українських землях. Серед засобів, завдяки яким ідеологізується наратив і реконструюється козацький міф, аналізуються прийом перифрази (іменування), метафора вовка та композиційний принцип антитези (Жолковський / Наливайко). Образні вставки в описах подій також фіксують топоси, що сприймаються автором як варті переосмислення із врахуванням сучасних йому гуманістичних позицій (насилля, грабунки, пияцтво).

Ключові слова: козацький міф, ідеологія, біографія, перифраза, драматургія П. Куліша, метафора вовка, топос, хронотон, волинський текст.

Rayisa Tkhoruk,
Candidate of Science (Philology), Lector, Rivne State Humanitarian University**RETHORYCS OF NARRATIVE ABOUT SEWERYN NALYWAİKO BY PATHELEIMON KULISH**

Narrative about military fame of Seweryn Nalywaiko and version of his literary biography in drama Tsar Nalywai are an episode in Cossack wars against troops of nobility which are interpreted by Pantheleimon Kulish to be a fight of forces of freedom/anarchy and civilization/order on the Ukrainian territory. Analyzed vehicles of periphrases, metaphor of wolf and principle of opposition (Zolkiewskij / Nalywaiko) the writer have used as ideological accents and myth reconstruction. Fiction interpolations into narrative of historical events are markers of turbulent intentions to rethinking main theme and topic of Cossack narrative because of pressing of new humanistic ideals of modernity (violence, plundering, hard drinking).

Key words: Cossack myth, ideology, biography, periphrases, drama, wolf metaphor, topic, fiction space and time, Volyn text.

У П. Куліша біографія Северина Наливайка визначається темами добичництва й козакування, а відповідно тематизується картинами наїздів та контрибуцій; голоду й злиднів; пияцтва; та воєнної вправності, обстоювання православ'я у часи полемічної літератури, героїчної смерті, тривкості пам'яті про нього. Здебільшого вона постає одним із прикладів живущості українського духу й козацької стихії, і представляє їх варіант на історичному відтинку. У цій статті опрацьовували фрагменти двох російськомовних історичних досліджень («Історія возсоединения Руси», т.2, 1874; «Отпадение Малороссии от Польши», т.1, 1884) та україномовної драми «Цар Наливай» (1888). Три версії наративу різняться перш за все інтенціями письменника, що зазнали радикальної еволюції – від козакофільства до козакофобії (Д. Дорошенко, О. Маковей та ін.). Відповідно спостерігаємо скорочення тексту, зміщення на маргінес чи у центр, зміни тональності викладу у діапазоні від замилювання до нищівного висміювання й демонстрації нікчемності свідчень. Авторська персона із її політичними оцінками домінує і заступає персонажів, і визначає параметри читачького сприйняття. П. Куліш змінив спосіб трансформації даних біографії та кут їх входження у магістральний сюжет. У Кулішевих історіософських роботах наукова об'єктивність, пропагандистська маніпулятивність, просвітницька повнота й художня вишуканість підважені у статусі їх доцільності й потрібності, адже оголюються завдяки явній сконструйованості форми.

Про що можемо дізнатися із переконливою певністю? Про Кулішеві теорії чи про Наливайкову долю в історії? За будь-якого наміру читача й дослідника риторика аналізованих творів не віддаляє від цих завдань, а наближає, адже маркує вузлові точки міфологізації і суттєві складові наративу, фіксуючи точки сумніву автора та його тверді наміри, його надбудови й точки переосмислення. Зміст і висновки Кулішевих студій істориками визнаються надто суб'єктивними і почасти долучались до осмислення відповідного періоду історії України, але скоріш осмислюються як феномен романтичного історіописання (В. Романовський, О. Ясь) або ігноруються (С. Леп'як, Н. Яковенко). Драма про Северина Наливайка теж оцінюється як не надто вдалий текст через тенденційність і розглядається у ширших контекстах (Д. Дорошенко, О. Маковей, В. Шенрок, Є. Нахлік, С. Ковпик). Завдання статті – вказати на основні топоси у наративі про Наливайка, описати найбільш яскраві риторичні прийоми, важливі у новій версії міфу, що постає під тиском нових гуманістичних позицій в оцінці героїчного; по можливості виокремити «волинський текст» у структурі оповіді.

Перераховані вище теми наративу про Наливайка відображають власне топоси історії козацтва й України у Кулішевих нарисах, персональний текст козацького гетьмана-царя «проривається» крізь необхідне епізодами окремих вдалих боїв (Мартиричі) та картиною страсти (заміщеною легендарним матеріалом посмертної слави й критичним щодо неї коментарем). Драма натомість обмежена лише останнім роком життя. Словом, змалювання повстання, навіть у версії 1874 року, прямує до уніфікаційної матриці етнографічної студії про козакування із міфологізованим сюжетом. Згодом етнографічний матеріал і фікційна складова набирає більшого значення як пропагандистське доокреслення теми (у формі алюзій); зникають інтерполяції-коментарі із фольклорних цитат.

Дика стихія козацького промислу (так її описує здебільшого у пізнішій студії «Отпадение...») П. Куліш метафоризується через уподібнення із звіром, який виживає серед необжитої природи й освоює цивілізаційний простір. Змальовуючи дислокацію на Солониці, письменник уточнює її висловом «між вовчою втечею та ведмежим відпором» [2, с. 106-107].

Поясненням, на яке не шкодує автор місця, служить змалювання життя козаків на степових просторах та в прикордонних («українних») містечках і селах як виживання, звідси й тема голоду та самотності-бурлакування (це «Скіфія, де точно перемагав не сильний, а витривалий») [4, с. 25]. Дві версії оповідання про Наливайка відрізняються у цьому плані оцінками: у 1874 році широко задіюється антитеза «обжиті землі» / «вільні», згодом – «цивілізація» / «варварство». Ідеологічні акценти змінюються; те, що раніше називалося свободою, тепер названо насиллям та асоціальною непокорю: «осною [козацтва] була задача дика – існувати завдяки чужій праці, не турбуючись долею трудящих» [2, с. 47]. У цій цитаті цікаве звернення П. Куліша до дискурсу соціалістичної пропаганди, надто популярної у часи написання другої із авторських історій України. Найчастіше письменник зіставляє козаків із вовком-сіроманцем. У контекст вміло вписується слово лігво, яким позначали зимовий відпочинок («козацькі лежі»), а Волинь характеризується Кулішем як земля, на якій за таємної згоди князя Острозького зимували люди Северина Наливайка і на якій поширювалася його влада. Звісно, що цей час представлений як «обдирання» населення-жертви, тому у книзі «Отпаденія...» вислів «вольна Волинь» іронічний. Як голод, фігурально, звісно, визначає письменник і спроби Наливайка вимагати у короля виплат із скарбниці, а також викупів і контрибуцій із волинських та білоруських містечок.

Автор достатньо добре знає документи й джерела приватного характеру про Северина Наливайка (про родину, навчання й т. і.), які могли б дати можливість показати непересічну особистість. Це знання лишає мало помітні сліди у наративі історичних студій та в художньому творі. У ранній версії 1874 року П. Куліш слушно зазначає, що сама наявність джерел сприяє перекрученням, адже фіксує станове упередження; «козаки робили свою справу, можна сказати, мовчки, у той же час їх противники горланили на всю Європу» [переклад з російської тут і надалі мій; 4, с. 47]. Це одна із нових тем: відсутність літописця у козацькому таборі. Досягти стереоскопічного ефекту, зафіксувати багатоголосся моменту – провідчута письменником-істориком потреба, яка згодом навіть реалізується вписуванням українізмів, полонізмів у російський текст автора, лапкуванням лексем, сприйнятих автором за аргумент певних соціальних груп. Автор захоплюється веселою іронією козацького сленгу, імітуючи його у багатьох фрагментах: «...Наливайко спалив мимохідь замок пана Калиновського і розорив його містечко, Гусятин. Після таких дрібниць уже не варт було виправдовуватися за те, що, гостюючи у Брацлаві, він «полатав свої злі дні» коштом судового поспільства...» [2, с. 76–77]. І відразу надає йому додаткову функцію викривати антигуманізм. П. Куліш, будучи чутливим до нюансів зміни значень, вміло тримається завдання викрити жорстокість і засудити насильство: «...запорозькі лицарі – а їх у Наливайка було багато – не тільки «поганили» жінок і навіть дітей, а й забирали кожен собі вісім, десять, дванадцять коней, «по три, чотири хлоп'яти, по дві і три жонки й дівки» [Кулішева цитата із Боркулабівської хроніки]. Як би там не було, та Наливайко прославився настільки, що його величали царем Наливаєм у всіх козацьких «коршмах» («кабаках»), так тоді називалися притони п'янства і блуду» [2, с. 69]. Окрім витвореного багатоголосся, привертає увагу імітація форми виписок із джерела та спосіб компілювати, так щоб підсилити експресію і гіперболізувати. Значення має й те, що форма свідчення-документу зберігається щодо факту насилля над людиною, авторський концепт зосереджений на темі «легшій»: злочинства.

Критичне переосмислення козакофільства чітко сформульоване ще у версії 1874 року. Ним, на мою думку, зумовлена поява топосів розбоїв та пияцтва (локус корчми, притону). Інший аспект критичної настанови реалізується у річичній тезі про Наливайка та князя Василя Острозького як захисників православ'я. Підібраний автором матеріал спростовує і набожність козаків (один із цього ряду епізод про пограбуванням маєтку Семашка в Тучині), і послідовність позиції князя (неучасть у поході на козаків внаслідок опозиції до Я. Замойського, релігійна терпимість і поблажливості до протестантів, цензура православної полемічної літератури, щоб усунути згадки про них). Врешті, у п'єсі загострено увагу на тому, що князь Острозький заборонив надвірному гетьманові Хмелецькому допомагати коронним військам, таким чином надавши можливість двом силам боротися на рівних.

У П. Куліша виправданням існування власного народу стає життя та діяльність таких спольщених «культурників», як Станіслав Жолковський. В історичних нарисах він названий «усиновленим Польшею Русиним», «відступником від народності своєї», а у драмі – ляхом («був наш, але його викрали у нашої народної слави») [3, с. 122–123]. У примітці до тексту п'єси П. Куліш зазначає, що «поляками звались тоді одвічні ляхи, а ляхами – руські перевертні, прозеліти польщизни, католицтва і всякого нововірства: лютерщини, кальвініста, анабаптизму, соцініанства, євангелізму, аріяства» [3, с. 394]. Апологетика Жолковського, – в історичних роботах і у драмі, – будується за рахунок змалювання картин милосердя переможця, чесності й шляхетності у ставленні до противника та воєнній кмітливості стратега. Жолковський і Наливайко змальовані як дві рівні силою істоти, що змагаються за першість. «Та не зупиняли Жовковського ні погані малоруські дороги, ні люті завірюхи, ні темні ночі, ні манівці, якими, як лісовий звір, утік Северин. Як привиди, рухались його хоругви перед очима малочисельних колоністів, із вигуками й вилясками, без пісень, без радісних криків – Наливайко був гартований у боях і наїздах. ... Але Жовковський не поступався йому нічим, так ніби текла у його жилах козацька кров» [2, с. 94]. Відповідно Наливайкова частка сюжету – картини наїздів, жорстокого насилля і грабунків, здебільшого із бароковими списками вкраденого майна (трапляється й по 13 позицій; «...забирали коней, волів, корів, шкури, мед, збіжжя, сідала, шаблі, гвинтівки, господарчий інвентар, кожухи, взуття, білизну і т. і. У містечку й селі наливайківці згальтували одинадцять жінок і дівчат, одинадцять чоловікам обрізали вуха») [2, с. 87]. Потенційна сила антитези веде до зумисного пониження емоційної потужності схожих фактів, наприклад, таких, як мізерна сума награбованих грошей у козацьких скринях, витягнутих на Солониці польськими вояками, тут опис події скорочений до кількох речень.

Із певністю можна сказати, що у поведженні козацького гетьмана П. Куліш бачить прояв позаперсональних соціально-духовних стихій. Саме їх і прагне встановити й описати. Тим-то не дивно, що ім'я Северин Наливайко – своєрідне скорочення, позначення стихії у формі синекдохи, і сусидить воно із рясно вживаними лексемами на кшталт «наливай», «козаки», «здобичники». Множина й одина виступають як синонімічні. А вислів «оборонялись, як один» [4, с. 27] показує, як у процесі розказування наратив і граматичні форми підпорядковуються образним схемам уявного. У П. Куліша образне висловлювання подвоює картину й увиразнює ідеологічні акценти. Можливо, виконує роль імпульсу думки.

Письмо П. Куліша виявляється вдячним матеріалом для відстеження специфіки уявного. Як говорив В. Ізер, форма й функція однаково керувані інтенцією [1]. Письменник користується потенціалом тваринних образів ради лаконічності й

простоти, розбудовуючи алегорично-параболічні контексти й значні за обсягом дискурси, які захоплюють і семантично центрують представлення теми. Вражає, власне, «випускання фантазії на волю», яке часто дозволяє собі П. Куліш. Ось, наприклад: «хижі варязько-руські серця чули, що поживи вистачить надовго», «блукали Україною, ніби прислухалися і нюхали вітер [воздух], чи не пахне звідкись війною й здобиччю» [4, с. 52].

Риторичні прикраси на кшталт перифраз рясніють на сторінках аналізованих студій. Оцінюючи силу їх емоційного впливу, слід відзначити, що П. Куліш користується технікою «політичного письма» (Р. Барт), прагне коригувати читацьке сприйняття та якість моральних оцінок перифразами й алегоріями, що утримують в каналах жорстких антитез. Історичні факти, які задля формалізації зводять до купи письменник, вказують на дихотомічну схему: цивілізація/воля (1874), анархія/порядок (1877; «Матеріали для історії Возсоединенія Руси»), руйніцтво/будівництво (1884); наливайківці посідають позицію анархістів та руйнівників. У письменника учасники повстання – наливайківська секта, лицарі в лахмітті [«лохмотные»], бездомні блукальці, січові лицарі, волонтери, охочекомонні, зтяжці, козацька орда, воїни християнського цесаря, наливайківці, козацький шумний рій, п'яні руйніки, витязі свавілля, дракони польсько-руського життя, летючий і стійкий противник, своєї анархії, шукачі щастя, голода, свавільники, хижі варяго-руські серця; сам Северин Наливайко – титулярний гетьман, козакуєчий витязь, український Алквіад, напівдикий цар банітів та інфамів, гайдамацький цар Наливай, отаман волинці, зухвалий козак, лотр, розбійник; князь Василь Острозький – доматор, еквілібрист-багач, деспот-магнат. На одному боці антитези поряд із Наливайком та наливайківцями вписані варяго-руси, половці, торки й берендеї, скіфи, гайдамаки, а також Б. Хмельницький. Історичне розширення сутнісного контексту здійснюється лише у першій версії наративу («Історія...»). Взірцевим аналогом описуваного повстання став художній світ «Слова о полку Ігоревім»: «Поночі втік від ляхів Наливайко, ніби ігорівський Овлур, що біг вовком, «струшуючи собою холодну росу»» [4, с. 124]. Причому козаки ідентифікуються із ворожим щодо українства елементом (половці, татари, варяги); в автора вони Інші на українських просторах. Домінує у версії 1884 року, що впливає і на текстову структуру драми, іменування «наливайківці», яке активізує потужність локусу корчми/ледарства/пийцтва. Врешті, серед можливих варіантів назви селянського руху П. Куліш і для першої історіософської версії оповідання обрав слово «бунт». Усе ж випадок із плутаниною вжитку форми імені Северин/Севериня («як називали здобичники свого царя Наливай із розбійницькою ніжністю») [2, с. 83] показує, що вигадані обмеження й розрізнення ради чіткості ідеологічної позиції годі витримати послідовно й автору.

Як зазначає В. Івашків у коментарях до передруку тексту драми, ім'я цар Наливай з'явилося під впливом народних переказів і має на увазі значення «цар козаків», звідси й відповідні акценти письменника: «тверезий цар п'яниць» [3]. Думаю, що у процесі написання алегоричний та символічний плани нарративу уточнювалися й шліфувалися. Принаймні сцени наливання чаші, споживання оковитої і протверезіння достатньо часто піднімаються до рівня метафори, коригуючи план розігрування події. Але й прізвища учасників козацької війни «підганяються»: Хмелецький, Бурлій. Такого коригування зазнає й карта руху сотень і хоругв повстанців. Вона символічна. «Сцена – під містом Острогом, під замком Бара, під містечком Гостропіллям, під городом Білою Церквою, на Солониці за Сулою і в Варшаві» [3, с. 373]. Якщо врахувати текстові уточнення, наприклад, не Солониця, а Солоне Поле, не стак під Баром, як на хуторі Шершні, не Остропіль, а Гостропілля, не у Варшаві, а над Віслою, то відразу відчувається, що автор задіє «внутрішню форму» – і рух С. Наливайка до смерті й слави пролягає від в'язниці (Острога) через суперечки, оману, невизначеність і дипломатичні виверти (Гостропілля, насправді містечко Остропіль) до втрати, яка змушує боротися за виживання й шукати союзників, тобто своїх («Садок при езуїтському кляшторі. Вид з гори на Віслу») [3, с. 485]. Наприклад, монолог про містичні видива князя Василя Острозького локалізований у «гостропільській» сцені. Якщо врахувати, що карта реальних подій 1596 року для Северина Наливайка розпочиналася із містечка Степаня, яке розташоване нині на рівненській частині Волині, тут була його штаб-квартира на зимовий час¹ [5, с. 197], то видно, яким чином увиразнюється метафоричний потенціал просторових координат драми.

Біографія Наливайка визначається як час походів і простір зудару кількох сил, коли його потуга була то сильнішою, то слабшою. Саме їй письменник дав ім'я Наливайківщина за аналогією до Косинщини, співмірно із тим, як він у популярних статтях відділяв епохи буття українського народу: «Хмельниччина», «Виговщина» (1861). Текстом фіксується процес генералізації феномену, і прикметно, що у П. Куліша він образотворчий і складається із власне скорочення, узагальнення й фікційного дублювання: «Косинський написав програму наступних [грядущих] битв; козаки в Мартиричах приклали до неї печатку» [4, с. 27]. Версії нарративу про Северина Наливайка стосуються не стак його діяльності (вчинків, слави, удач чи прорахунків), як наявних у часі Наливайка (Наливайківщини) соціально-життєвих сил, спільнот чи груп, які прагнуть вижити у тих умовах політичного буття. На підтвердження натуралістично-позитивістичних поглядів письменника, дослідник О. Ясь наводить слова із передмови до «Історії возсоединенія...»: «Є щось виправдувальне у тріумфі навіть і грубої сили над безсилля її противників, якщо це торжество йде поступово та не змінює своєму характеру протягом цілого ряду сторіч. Видовище природи, в найвеличніших і найменших її розмірах, заспокоює наше почуття, що обурюється супроти цієї думки, яка на кожному кроці відображується нам у живих прикладах» [переклад із російської належить О. Ясю; 6; 491].

У відповідності до наукових принципів позитивізму письменника кожна із літературних постатей староруської драми «Цар Наливай» – життєва сила, що вступає у боротьбу за своє існування. Тому сюжет укладений із зіткнень різних груп серед православної шляхти, учасників наливайківського повстання, простолюда, яке тісниться у коршмах, священиків і монахів католицького й православного віросповідання. П. Куліш представляє час осмислення кожною із груп своєї позиції у сутічках і протистояннях; це час самоідентифікації, вибору політично-воєнного табору. І локалізація подій більш посушня, аніж власне подія. Хмелецького бачимо у світлиці його хутору під Острогом у роздумах про службу (сюди нагло врывається, шукаючи свата, Наливайко), польську шляхтянку Оборську на порозі її дому (тут їй, панні із роду поляків-переселенців, повідомляють про смерть рідних козаки, які їх перемогли у бою), козаків Палія, Мамаю та Бурляю у шинку кабашиць (прибуває Наливайко і читає універсал із закликом до помсти). Увиразнено власне вибір. Два персонажі – Афонєць та Ігнотус – вирізняються тим, що представляють імперіалістичні потуги, замасковані під релігійну ревність; вони маніпулюють ін-

¹ «Наливайківці займали такі міста, містечка і села: Степань, Пінськ, Дубровичі, Клевань, Висоцьк, Городець, Лабунь; досягали до Олики на південно-заході і до Пінська і Кобчина (Кобрин) на півночі. ...Так, в середині лютого він наказав князю Юрію Чорторійському віддати йому на постій місто і замок Клевань» [6; 177].

шими та приховують свої наміри. Обоє поставлені у такі ситуації, що викривають їх лицемірство й жорстокість (примус до проституції, приниження через ганьбу й пережите насилля, полон чи злидні). Художній простір Наливайкового повстання простягається від Волині до майдану над Віслою, де стратили козацьку старшину. Усе ж воєнна й політична поразка схематизується не під сюжет про мучеників, а підтягується під матрицю про творців нової віри і засновників нової спільноти. Щоб це зрозуміти, варто відстежити статусні й психологічні зміни, які відбулися із персонажами, представниками народу – Туркенею, Бурлієм, Мамасм. Якщо в перших актах перед нами п'яниця (та й цар же зветься Наливаєм), то у третьому вони уже наділені важливою роллю повстанців, які стоять на чатах, і згодом у шинку розігрують веселу комедію, під час якої посвячують жінок-кабашниць у княгині Корецьку, Вишневецьку й Острозьку. У п'ятому ж – Туркенья й Параска – свідки страти. Бурлій перетворений на кобзаря, який складає про Наливайка пісні і ходить від дому до дому. А двох вартових із Солоницького табору ведуть позаду Наливайка («А се ж яких іще двох ведуть позаду? В кармазині та блаватасі? /.../ Як стра- тять їх ляхи, дак всі гріхи їм відпустяться») [3, с. 488]. Троє розбійників, засуджених на страту; великий натовп, серед нього ховаються послідовники; «вигуки із купи: «Wiwat, wiwat Caru Nalywaju!»» [3, с. 489]. Смію твердити, що бачимо у П.Куліша зумисну імітацію хресного шляху на Голгофу, тим-то саме іменування царем стає важливою деталлю художнього задуму.

Художній дискурс оповідання про С. Наливайка відбиває романтичні уявлення П. Куліша про особливості наукового ви- кладу, важливість фіксації екстатичного моменту. Риторичні прийоми позначають ці фрагменти. Завдяки перифразам, мета-форам та антитезам, що інтерполюють художній дискурс у фактографічний опис, розширюється контекст, проставляються ідеологічні акценти й узгоджуються чи ідентифікуються хронологічно віддалені явища; почасти вони реалізують авторську потребу переосмислення історії козащини із гуманістичних позицій. Персоналістська винятковість та регіональна специфі- ка здебільшого не прописуються.

Література:

1. Изер В. К антропологии художественной литературы. *Новое литературное обозрение*. 2008. № 94. URL: <https://polit.ru/article/2009/02/27/izer>. (дата звернення: 28.08.2018).
2. Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654) : В трех томахъ. Москва, 1888. 283 с.
3. Кулиш П. О. Твори : В 2 т. Т. 2 : Поэми. Драматичні твори. Київ: Наукова думка, 1998. 768 с.
4. Кулиш П. А. История воссоединения Руси. Т.2 : Отъ начала столѣтней козацко-шляхетской войны до возстановления в Киевѣ православной іерархіи, въ 1620 году. С.-Петербургъ, 1874. 456 с.
5. Леп'явко С. Козацькі війни кінця ХУІ ст. в Україні. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. 284 с.
6. Ясь О. Історичне письмо Куліша у світлі його інтелектуальних трансформацій. *Хроніка 2000. Пантелеймон Куліш: письмен- ник, філософ, громадянин. До 190-річчя від дня народження П.О.* 2009. Вип. 78. С. 459–528.